

Рн 2617
д 69

ВЛ ДОРОШКЕВИЧ

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА
В ДВОХ СТОЛИЦЯХ
РОСІЇ

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО

elib.nplu.org

ОЛ. ДОРОШКЕВИЧ

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА
В ДВОХ СТОЛИЦЯХ
Р О С І Ї

(ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНИЙ НАРИС)

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ—1945

elib.nplu.org

Українська культура, що мала за собою вже кілька століть розвитку, на початку XIX століття вступила в нову фазу своєї історії, коли року 1798 з'явилася епохальна «Енгіда» Котляревського. З того часу поступово, але нечно, з уповільненням або з прискоренням, розвивається українська культура в різних її галузях і в першу чергу — українська література. Адже це були часи, коли «во всем мире окончательной победы капитализма над феодализмом была связана с национальными движениями» (Ленін «О праве націй на самоопреділення», т. XVII, с. 428).

Проблема великої культури для українського народу була вперше піднесена в Києві сто років тому, в Кирило-Мефодіївському братстві, устами Шевченка, Куліша, Костомарова і Гулака. Заснований року 1834 Київський університет з його різноспеціальним складом створив перші кадри політично активної української молоді, що вбирала в себе кращі соки передових культур. Але року 1847 Кирило-Мефодіївське братство було розгромлене паризом, і Київ тільки з 70-х рр. набуває знову значення політичного і культурного центра України.

До 40-х рр. таким центром Київ бути не міг. Велика була роль Харкова в 20—30 рр. XIX ст., але харківські культурні змагання цього часу несли на собі печать деякої локальності, аполітичної обмеженості.

Тим яскравіше виступає почесна й помітна роль у розвитку української культури політично і культурно міцних центрів Російської імперії — Петербурга і Москви. Петербург і Москва — це не якісь топографічні пункти, де жили окремі групи українців і друкувались українські книги і журнали: це органічні фактори в розвитку української політичної думки, української літератури, українського мистецтва протягом певної доби. Кожне з цих міст має своє лице, що склалося в процесі історичних подій; різна їх політична і культурна роль в історії Росії та російської культури. Але українське життя органично вісстало в кожну з цих двох столиць, хоч і по-різному.

Подвійне ставлення до двох столиць імперії було з боку передових українців. Національно-колоніальний гніт, під яким жила і боролась Україна, фактично був презентований офіціальним Петербургом, і це геніально розкрив Шевченко в своїй поемі «Сон».

Але в цих же двох столицях імперії творилась і бурхливо зростала славна культура великого російського народу, тут перебували кращі інтелектуальні сили Росії, тут точилася повсякденна боротьба проти паризму

в ім'я визволення всіх народів Росії, у тому числі й українського. І от ці столиці імперії, столиці Пушкіна, Лермонтова, Бєлінського, Чернишевського, Добролюбова та бататьох інших світотів російської культури, любила і по-важала передова українська інтелігенція; тут вона вчилася творити і боротися разом з передовою російською інтелігенцією.

Розуміється, Петербург, як перша столиця імперії, вже з XIX ст. мав далеко більше значення, ніж Москва, і зовсім невипадково, що копотопський поміщик Максим Парпур саме в Петербурзі видав перше й друге видання «Енеїди», що року 1840 там вийшов «Базар» Шевченка і року 1861 певний номер першого українського журналу «Основа». Але й у Москві року 1827 вийшли «Малороссийские песни» Михайла Максимовича, року 1834 — «Малороссийские повести» батька української прози Гр. Євітки-Основ'яненка та багато інших видань.

Ми ясно бачимо, що органічна роль двох столиць Росії в розвитку української культури особливо помітна в першій половині XIX ст., поки не змінили ще центри на Україні — Київ, Львів. Дружба двох великих народів раз-у-раз живила і підтримувала найближчі зв'язки між двома братіями культурами. Найвидатніші факти минулого (приблизно з 1798 по 1917 рік) і розкриваються на сторінках цієї книги.

Велика Жовтнева соціалістична революція визволила Україну від надіонально-колоніального гніту. Україна стала радянською, вона посіла почесне місце в сім'ї радянських народів. І новим світлом засяяли Москва й Ленінград у серці кожного українця.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Року 1703 будується генієм Петра I Санкт-Петербург — нова столиця Російської імперії. І поруч з Москвою виростає новий політичний і культурний центр зреформованої Росії, який почав грати провідну роль в її історії. Звідусіль, зокрема й з України, потяглися сюди передові люди, трагнучи освіти, боротьби, або шукаючи життєвої кар'єри. Сюди в XIX ст. йдуть Гребінка, Гоголь, Шевченко, Куліш, Марко Вовчок, Костомаров і багато-багато інших.

«Петербург є колонія освічених українців, — писав Є. Гребінка М. Новицькому на Полтавщину, — усі громадські місця, всі академії, всі університети наводнені земляками...» Це ті земляки-урядовці, що їх віспіяв Шевченко в поемі «Сон», це й ті земляки, які активну участь брали в культурно-політичній боротьбі за національне відродження України.

Петербург став місцем появи нової української літератури: року 1798 тут друкується «Енеїда» І. Котляревського, року 1840 — «Кобза» Т. Шевченка.

«Энеїда, на малороссийский язык переведенная И. Котляревским» (перші три частини), виходить «изделием М. Парпуры», тобто його коштом, його заходами, навіть без відома автора. Тут же року 1808 друкується (в друкарні відомого видавця-книгата І. Глазунова) і друге видання «Енеїди» після того, як перше набуло величезної популярності і зникло з продажу. Максим Парпур, присвятивши свої видання «любителям малороссийского слова», зробив велике в історії українського національно-культурного відродження діло. Року 1809 в петербурзькій медичній друкарні видає третє видання «Енеїди» вже сам автор, позатролений вчинком М. Парпури, з додатком IV частини і з присвятою С. М. Кочубею, що, мабуть, фінансував видання книги.

З виходом «Енеїди» Котляревського почався цілком новий етап в історії української літератури. Але «Енеїда» — трагестійна поема — не ставила перед собою політичних завдань, хоч і відіграла кіпець-кінцем величезну політичну роль. Політична українська тема виникла трохи пізніше і пов'язана з рухом декабристів, які виступили проти царизму 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі зі зброяю в руках. Декабристи живили своїми

передовими ідеями таких величів слов'янських культур, як Пушкін, Герцен, Міцкевич, Шевченко. Декабристи, прославлені геніальним українським поетом Шевченком, вперше в ідейно-політичних цілях зацікавились героїчною історією України. Талановитий поет північної групи декабристів К. Рильєв пише думу «Богдан Хмельницький», поеми «Войнаровский», «Наливайко», «Палий» (останні дві — незакінчені), де сміло висуває героїчну тему української історії, частково її іdealізуючи для цевних агітаційних завдань декабризму. Політична тема буйно квітне потім у творчості Шевченка, але й у 30-х рр. вона частково повторюється в багатьох (до десятка) романтических поемах, російською мовою писаних, аж до геніальної поеми Пушкіна «Полтава» з правдивим зображенням Полтавської перемоги 1709 року.

Петербург дає початок і другій — фольклорній — лінії української літератури цієї доби, хоч на практиці, розуміється, і «перша» і «друга» лінії частенько збігались. Початок фольклорних друків так само пов'язаний з Петербургом: ще року 1777 Гр. Калиновський у Петербурзі друкує першу етнографічну збірку «Описание свадебных украинских простонародных обрядов», а року 1819 тут виходить книга Миколи Цертелєва «Опыт собрания старинных малороссийских песен», де вміщено 10 дум та історичних пісень. Збірничок Цертелєва набув чималої ролі в українській літературі — і щодо тематики і щодо стилю. Московські видання Мих. Максимовича, а також петербурзькі фольклорні збірки Платона Лукашевича («Малороссийские и червонорусские народные думы и песни», 1836) і Пант. Куліша («Записки о Южной Руси» — 2 тт., 1856—57) продовжили і поглибили цю спробу першого українського фольклориста, високо оціненого Шевченком.

«Пам'ятки старовини тим цікавіші, — пише Цертелев у передмові, — чим більше задовольняють допитливість нашу щодо минулого. Не смію в цьому відношенні цінити зібраних мною пісень; але якщо вірші ці не можуть правити за пояснення української історії, принаймні в них видно пілітний геній народу, дух його, звичаї описаного часу і, нарешті, та чиста моральність, якою завжди відрізнялися українці і яку ретельно зберігають до цього часу, як єдину спадщину предків своїх, ушлілу від поїздливості пародів, що їх оточують!»

Шід впливом фольклорних матеріалів, а також героїчної української історії, в Петербурзі, в центрі російської культури, зростає надзвичайний інтерес до України. Романтизм сприяв цьому.

«Є країни, — пише один автор тих часів, — наділені особливою поетичною долею. Такі є Італія, Іспанія, Шотландія. Така у нас Україна. Її поетична історія, її легенди і повір'я, — все в ній становить багате джерело для повістування. Тому от ті з наших письменників, які звернулися сюда за предметами для своїх творів, знайшли широке поле для свого таланту».

І в петербурзьких виданнях (журналах та окремих книгах) виходять дуже багато поетических і прозових творів, присвячених епізодам з минулого

України і побуту українського селянства, як правило — в ідеалізованому трактуванні. Такі твори залишили позаду: Л. Якубович, Орест Сомов, М. Тихорський, Ол. Афанасьев-Чужбинський, Є. Гребінка, Іван Голота, Ол. Кузьмич і багато-багато інших письменників-українців, що розповідали про Україну в різних жанрах російською мовою.

Величезна роль у цьому художньому показі України падає на М. Гоголя, який випустив у Петербурзі року 1831 першу частину своїх «Вечеров на хуторе близ Диканьки». Треба підкреслити, що перші дві збірки Гоголя («Вечера» і «Миргород», в останній видруковано славнозвісну історичну повість «Тарас Бульба») сприймалися сучасним читачем і критикою як твори української літератури — з огляду на український матеріал їх. Українські (тематично) твори нашого славного земляка Гоголя спричинилися до ще більшої популярності України, її поетичної природи, її героїчної історії; чимало нових творів — українських і російських — беруть свій початок у геніальній спадщині Гоголя.

Разом з тим у 30-х рр. зростає серед цих авторів-українців тенденція переходити в своїх художніх творах на українську мову, і кращі представники російської літератури й критики вітали це. Наприклад, В. Даль («Казак Луганський»), відомий письменник тих часів, що й сам написав чимало повел на українські, переважно анекдотично-фольклорні теми, так писав у рецензії на «Малороссийские известия» Євгенії-Основ'яненка (1837):

«За останній час кілька прекрасних письменників взялися за українську словесність, а ми ніяк не можемо погодитися з тими, хто запевняє, що це зайве і що треба облишити українську говірку і писати по-російському. Роби всякий, що можеш, на що тебе вистачить — і будеш працювати не даром. Повторюємо: не можна розповісти українському народові повість жодною мовою або говіркою так добре, як природною; отже, той, хто може, розповідай й по-своєму».

Чимало організаційне значення мав у спільні розвитку української літератури Євген Гребінка з своїм петербурзьким гуртком. У Гребінки в 30-х роках збираються письменники-українці (поет та історик М. Маркевич, поет Якубович, молодий Шевченко), художники (Сошенко), вчені (конференц-секретар Академії мистецтв Григорович), численні Гребінчині земляки по Ніжинському лицю, а також російські письменники (Даль, І.В. Панаєв) і політичні діячі (Момбеллі, майбутній петрашевець).

Як згадує колишній учень Гребінки, «він був дуже пріязній з відомими тоді письменниками — Бенедіктовим, Далем, Кукольніком, Панаєвим, Єршовим, які нерідко відвідували його вечори і широко користувалися його щедрою українською гостинністю... На цих вечорах практикувалися чисто українські напої і страви: сало, полотки, українські наливки, варення, запіканка, ряженка; тут майже завжди щонебудь читали, але часто сперечалися спокійно, без найменшого озлоблення, і цікаво і весело розповідали веліякі анекdotи й пригоди».

Приблизно року 1837 на Гребінчиних вечірках почав бувати і маловідомий тоді ще Шевченко. Тут познайомився великий поет з Момбеллі (зго-

дом петрашевцем), який описав нам і зовнішній вигляд Кобзаря. «Він середнього росту, широколиччий і взагалі міцної сильної будови, в талії широкий по особливому складу кісток, але зовсім не товстий; лице кругле, борода і вуса завжди виголені, бакенбарди ж кругом обрамлюють усе лице; волосся вистрижене по-козацькому, але зачісане назад; він не брюнет і не блондин, але більше брюнет не тільки волоссям, а й кольором червонуватої шкіри; риси обличчя звичайні, вдача і загальний вираз фізіономії виявляли відвагу; невеликі очі бліщали енергією».

У Гребінчиному гуртку чи «салоні» виник план видання «Кобзаря», альманаха «Ластівка», «Істории Малороссии» М. Маркевича, видання українського журналу тощо.

Ще року 1830 відомий український діяч того часу В. В. Тарбовський, згодом близький до Кирило-Мефодіївського братства, складає в Петербурзі спеціальну записку «О малороссийском журнале», можливо з відому молодого Гоголя. Тут він дає докладно розроблений план майбутнього українського журналу. З того часу думка про свій власний орган не зникає серед українських письменників. Всі прекрасно розуміли, що український журнал зразу ж поширив би обрій української літератури і дав би можливість друкувати ті ж вже написані твори, які часто, інколи надовго, а то й назавжди, залишались у теці письменника. Гребінка року 1838 радо підхоплює думку старенького Квітки-Основ'яненка про видання українського журналу в формі додатків до російського журналу «Отечественные записки», що відновився в Петербурзі в 1839 році за редакцією Краєвського.

На жаль, ця думка не здійснилась, але року 1841 Гребінці пощастило вилати в Петербурзі перший суто-український альманах «Ластівка», де вміщено твори кращих письменників того часу — Шевченка, Гребінки, Квітки, Куліша, Боровиковського та ін. Вихід «Ластівки» був справжнім святом для українських письменників, її вітали в багатьох листах, рецензіях і навіть віршах.

2

Року 1840 виходить у Петербурзі невеличка книжечка молодого поета Шевченка під назвою «Кобзарь», що відкрила нову сторінку в історії українського гуру XIX століття. Знаменна річ, що в Петербурзі друкувалися всі видання поезій Шевченкових за його життя, а також кращі видання в Росії після його смерті аж до Жовтневої революції: «Кобзарь» 1867 р. (редакція Костомарова та Вашкевича), «Кобзарь» 1907 р. (редакція В. Доманицького). Навіть два томи празького видання «Кобзаря» (Прага, 1876) у великій мірі були підготовлені в Петербурзі і вийшли з споминами М. Костомарова, І. Тургенєва, Я. Полонського і художника Мікешина. Вільне життя молодого Шевченка проходило в Петербурзі. Тут він ідейно зростав, тут він перебував у колах передової російської інтелігенції, тут він написав чимало відатних художніх творів. У листах, споминах, (в «Журналі»), автобіографічних новітія своїх малюнках гештальтий Кобзар залишив нам дуже багато картин природи й побуту стаого Петербурга.

«Літні нічі в Петербурзі я майже завжди проводив на вулиці або денс-будь на островах, але найчастіше на академічній набережній. Особливо міді подобалося це місце тоді, коли Нева спокійна і, як гіантське дзеркало, віль-биває в собі з усіма підребицями величний портик Румянцевського музею, ріг Сената і червоні завіси в будинку графині Лаваль. У зимові довгі ночі цей будинок освітлювався зсередини, і червоні завіси, як вогонь, горіли на темному фоні, і мені завжди прикро було, що Нева вкрита льдом сні-гом, і декорація втрачає свій справжній ефект.

Любив я також улітку зустрічати схід сонця на Троїцькому мості. Чу-дова, велична картина!» («Художник»).

Часто згадує поет про своє перебування в Академії мистецтв, яка роз-випула його мистецькі здібності під керівництвом великого художника Карла Брюллова і дала нові стимули до поетичної творчості. Шевченко безмірно пінив Брюллова як великого майстра і вчителя, з також широко любив його як людину.

«Пред його (Брюллова) великими творами я замислювався і плекав у своєму серці свого сліпця — кобзаря і своїх кровожерних гайдамаків. У за-тишку його витончено-розкішної майстерні, як у палючому дикому степу наддніпрянському, передо мною миготіли мученицькі тіні наших бідних геть-манів. Передо мною розстелявся степ, усіяний могилами. Передо мною кра-сувалася моя прекрасна, моя бідна Україна в усій непорочній меланхолій-ній красі своїй...» («Журнал»).

Шевченко до 1845 року, року остаточного виїзду з Петербурга після з竣-чення Академії, брав активну участь у кількох громадсько-товарищеских угрупованнях і гуртках, знайомився з видатними людьми великої столиці. Шевченко близько товаришув з великим російським композитором Мих. Глинкою, знайомиться з деякими майбутніми петрашевцями і перебуває в активному гуртку передової української молоді (учні Академії Мистецтв Тка-ченко, Єжов, Семененко, відомий згодом співак Гулак-Артемовський, студент медико-хірургічної Академії Андрій Козачковський та ін.).

«На різдвяних святках наші земляки отут композують театр у Медицин-ській Академії, — писав Шевченко 26 листопада 1844 року Я. Кухаренкові, кубанському козакові й українському письменникові, — так я думав, щоб ушкварить твій «Чорноморський побит» (п'єса Кухаренка — **О. Д.**). А тепер вони вже розурутують «Москаля-чарівника», «Шельменка», «Сватання на Гон-чарівці» і моє «Назара Стодолю».

І згодом у другому листі: «Отамане, якби ти зінав, що тут робиться! Тут робиться таке, що цур йому й казать. Козацтво ожиле!»

Петербург 40-х років — це місто, де пильно студіювалися твори уточ-ніх соціалістів, особливо Фур'є, уважно стежили за політичними подіями в Європі й Америці (зокрема за становищем там чорних невільників), де квітла й міцніла демократична течія Гоголівської натуральної школи, де, нарешті, лунав звіщий голос паткого Віссаріона Бєлінського. «Коли приїдете сюди, — писав Буліш з Петербурга М. Гулакові, року 1846, — то зразу побачите, як важливо і для України, і для нас, друзів ваших, і для вас самих

перебування ваше в Петербурзі». Передовий Петербург 40-х рр. суб'єктивизував українську молодь (у тому числі й Шевченка) новими політичними думками, що сприяв тому, що український літературний рух з фольклорно-історичних реюк все більше переходив на реїки п'єтично-громадські. Розуміється, основна вага в цьому процесі політичної активізації українського руху лежить на Кирило-Мефодіївському братстві, але ж не треба забувати, що Шевченко, приїхавши з Петербурга на Україну, до Києва, безпосередньо впливав своїм революційним темпераментом і вже виробленим світоглядом на своїх київських товаришів — учених братчиків, зокрема на Костомарова й Гулака. Близкучі Шевченкові революційні поеми тих часів («Сон», «Кавказ», «І мертвим і живим і непародженим землякам мої...», «Ергак») ідейними, а інколи — й літературними своїми джерелами безпосередньо ведуть нас пайчастіше до передового революційного Петербурга 40-х років.

3

Революція 1848 року загострила класову боротьбу в Росії. Настали часи страшної міколайської реакції, коли не можна було й мріяти — павіть у Петербурзі — про широкий розвиток українського літературного життя. По далеких глухих містах перебували кирило-мефодіївські братчики, заарештовані в Києві року 1847. По каторжних тюрях сиділи петрашевці, розгромлені 1849 року. Герцен мусив на все життя (з 1847 року) залишитись емігрантом. Ці репресії могли затримати розвиток визвольного руху, але знищити його паростків вже не могли.

З середини 50-х рр. Петербург робиться центром боротьби за шляхи і форми визволення селян спід нормиги кріпацтва. Петербург 50—60-х рр. — це Петербург гострої боротьби революційних демократів Чернишевського, Добролюбова, Некрасова з реакційними і ліберальними поміщиками, це Петербург лондонських видань Герцена, це місто, де в муках і боротьбі народжувалася нова Росія. Петербург робиться місцем братнього единання передової революційної інтелігенції різних народів Росії — російської, української, польської, грузинської, вірменської та ін. Гіганська постать Чернишевського очолювала це ідейне споріднення, що його вістря було склероване проти тюрем народів — царської Росії, проти національно-колоніального гніту в ім'я демократичної революції і буйного розквіту національних культур.

Петербург у 50—60-х рр. робиться справжнім провідним центром українського громадського і літературного руху. Розуміється, велика робота проводиться в Києві, Харкові і Чернігові, навіть у тихій Полтаві, але «то» задає Петербург. Року 1858 сюди повертається з заслання хворий, але духовно бадьорий Шевченко, тут збиратося колишні кирило-мефодіївці — Куліш, Костомаров і В. Білозерський, сюди поспішає з далекого Пемирова року 1859 Марія Олександровна Маркович (Марко Вовчок), тут гуртується талановита молодь. Українські письменники вступають у найближчі стосунки з революційними російськими (Чернишевський, Добролюбов, Некрасов, В. Курочкин)

і польськими (Сєраковський, Желіговський) письменниками. Шевченко відвідує Чернишевського, маючи портрет його сина і стає авторитетним референтом для цього в українських справах. Про ці зустрічі потім згадають Микола Костомаров і Данило Мордовцев. Чернишевський пише свою статтю «Национальная бестактиность», де підносить питання про розвиток української народної мови та культури в Західній Україні, а Добролюбов і Шікарєв високо оцінюють Шевченка і Марко Вовчка як справжніх народних письменників.

На тлі бурхливого громадського піднесення тих часів у Петербурзі існує кілька українських літературних гуртків і своєрідних салонів, де збираються українські письменники, читають свої твори і обговорюють чергові справи українського літературно-громадського життя. Крім того, українські письменники охоче відвідують російські літературні угруповання, де їх зустрічають з надзвичайною прихильністю і увагою. Українські письменники — і в першу чергу кумір петербурзького передового суспільства Шевченко — виступають на публічних зборах із своїми творами поруч з Достоєвським, Тургеневим, Полонським та іншими видатними російськими письменниками тих часів.

З таких літературних гуртків і салонів слід згадати три: гурток М. Костомарова, гурток В. Я. Карташевської і гурток редакції українського журналу «Основа». Щовітірка в номерах Балабіна у Костомарова сходились такі люди, як Чернишевський, Сєраковський, Желіговський, Білозерський, Шевченко. Тут відбувалося справжнє ідейне единання кращих представників трьох слов'янських народів — російського, українського, польського.

В гостинній господі чернігівської українки В. Я. Карташевської дуже часто бували Шевченко, Куліш, Марко Вовчок, Оп. Маркович, а також російські письменники Тургенев, Некрасов, Пісемський, Апенкевіч. Ось як про це розповідає Тургенев у своїх споминах про Шевченка:

«Перше наше побачення відбулося в Академії Мистецтв узимку, в студії одного живописця, у якого Тарас Григорович мав намір оселитися. Я приїхав в Академію разом з Марією Олександровною Маркович (Марко Вовчок), яка незадовго перед тим теж переселилася в нашу північну столицю і була окрасою і зосередженням невеликої групи українців, що скупчилася тоді в Петербурзі і захоплювалася її творами: вони вітали в них — так само, як і в віршах Шевченка — літературне відродження свого краю. В студії художника, куди ми прибули з пані Маркович, уже була одна дама (теж українка походженням) — пані Карташевська; в її будинку, вечорами, часто збиралася та група, про яку я говорив: і Шевченко, познайомившися з пані Карташевською, став бувати у неї мало не щодня».

Коли року 1860 дозволили в Петербурзі видавати журнал «Основа», його редакція, зрозуміло, стала центром українського літературного життя в столиці. Літературні журфікси тут відбувалися щотижня, про них згадує один свідок (Л. Палтелеев), хоч і не дуже точно:

«У вітальні на дивані за столом завжди сідали Шевченко, Костомаров і Куліш, що не відходив від них ні на крок. Хоч я й був знайомий з Ма-

колою Івановичем (Костомаровим), а все ж не зважувався сідати коло такого багатозначного тріо; до того ж на вечорах бувало немало видатних поетів українців, напр., Афанасієв-Чужбинський, О. Стороженко (автор українських повістей), Трутовський (художник) та інші... Шевченко малу брав участь у суперечках, та, коли він починав говорити, ніби якісь іскорки пробігали в його очах...».

Часто бувають українські письменники (Шевченко, Костомаров, Марко Вовчок) на літературно-мистецьких зборах у графа Ф. Толстого; до родини Толстих, яка відіграла велику роль у визволенні Шевченка з заслання, поет ставився з особливою любов'ю і приязню. 12-го квітня 1858 року у родині Толстих відбувся «званий обед» на честь звільненого Шевченка, і про цей обід збереглися записи в щоденниках і мемуарах самого поета, дружки Толстого — К. Юнге, Е. Штакеншнейдер та ін.

К. Юнге згадує: «Через кілька днів (по приїзді Шевченка) у нас був обід на честь Шевченка, на якому були присутні, крім наших спільніх друзів, ще багато його земляків-українців... Говорилося багато ширіх і зворушливих промов; говорив і батько мій; Шевченко був такий розчуленний, що не міг закінчити своєї промови від сліз».

21-го листопада 1860 року в Петербурзькому Пасажі відбулись публічні концерти письменників на користь недільних шкіл — Шевченка, Достоєвського, Пісемського, Майкова і Бенедіктона. Шевченко читав уривок з «Гайдамаків» і «Думи мої, думи». Переповнена зала, особливо гаряче зустріла українського поета, що був надзвичайно схильзований таким несподіваним для нього прийомом. Як згадує Штакеншнейдер,

«...Шевченка вона (публіка) так прийняла, ніби він геній, який з'їхав у залу Пасажа просто з небес. Ледве встиг він увійти, як почали плескати в долоні, тупати, кричати. Більш поет зовсім розгубився... Вшановували мученика, потерпілого за правду... Шевченка приголомшили овациі, а Достоєвському плескали багато, але далеко не так».

Шевченко стає дуже популярною постаттю серед передового суспільства в Петербурзі, і його передчасна смерть викликала загальний сум і шире співчуття.

Ця загальна увага до українських письменників помітно піднosiла громадсько-політичну і художню вагу української літератури, української культури в очах передового російського суспільства, і Петербург тих часів сприяв історичній справі зближення обох братіш народів.

Українська молодь 60-х рр. захопилась своєрідним українським народництвом; інтерес до народного життя, до народної культури, фольклору, навіть убрання, характеризує передову українську молодь, і на Невському проспекті легко можна було побачити характерні для 60-х рр. українські свитки й високі сиві шапки.

Наприкінці 50-х рр. скрізь по Україні засновуються напівлегальні організації — «Громади» з національно-просвітительськими завданнями. «Громади» у великій мірі керували літературою, художнію і популярною, жур-

шально-газетними віданнями, організацією шкіл і друкуванням педагогічних книг українською мовою, складанням словника української мови, збиранням пародій пісень і т. д. «Громади» об'єднували політично різноманітні елементи, але більшість «громадян» стояла на ліберально-буржуазних позиціях і уникала революційних методів боротьби. Щодо цього, то «Громади» 60-х рр. пішли у великий мірі назад порівняно з Кирило-Мефодіївським братством і все таки вага «Громад» в історії української культури значна.

Тоді ж таки заснувалася «Громада» і в Петербурзі. До неї увійшли старі кирило-мефодіївські братчики (Костомаров, Куліш, Білозерський), а також петербурзька студентська молодь, близько 60 душ. Фактично петербурзька «Громада» була керівною і на Україні, як це легко довести па основі документів, частково неопублікованих. Усі літературно-видавничі плани аж до видання журналу виходили з кола «Громади». За її ініціативою (хоч відозву про це підписав Костомаров) було створено спеціальний фонд з добровільних пожертв на видання підручників для української школи і популярної літератури.

Року 1863 петербурзька «Громада», бажаючи зробити цю справу всеукраїнською, звертається з листом до «галичан», тобто до українців Західної України, з проханням спільними зусиллями створити цей фонд:

«Уявіть собі в голову таку, здається, добру думку, що треба нам, вченим та розумним та багатим, аніж інші люди з нашої южноруської громади, треба нам єднатися з нею та задля нашого і її добра поділятися з усім людом усім тим, що на світі краще: освітою, наукою тощо. Задля того її тутешня петербурзька громада почала міркувати, як би її соє з цього місця зробити що добре. От добродій професор М. Ів. Костомаров і став збирати у себе ті гроші, що приїздили добрі люди народів на освіту, щоб на ті гроші видрукувати такі книжки, щоб було по чому вчитися людові та тямити те, що в книжці написано» (з підреконструйованого листа).

Цей так званий «Костомаровський» фонд, як відомо, ще вдалося використати повністю: видано було тільки 2 книжки Опаторича і Кониського, а решту зібраних грошей (4.000 крб.) Костомаров передав до Академії Наук на преміювання українського словника. На ішлі кошти видруковані 8 «Граматок» для початкової школи (з них деякі, як наприклад Шевченка і Куліша, вийшли в Петербурзі), дві елементарні арифметики (одна в Петербурзі), книжки історії України (наприклад, Куліша), з природознавства («Дещо про світ божий»), штани релігії. З доручення «Громади» Куліш друкував у своїй друкарні популярні тоді «метелики» («Сільська бібліотека») — невеличкі книжечки на різні теми ціною від 1 до 10 коп.: вони підносили освіту народу, тількишо звільненого з кріпацтва.

Року 1856 за три тисячі п'ятсот карбованців Панько Куліш за допомогою згаданого вже В. Тарновського купує друкарню, яка працює спочатку на розі Вознесенського та Єкатерингофського проспектів. Це становить деяку поліграфічну базу для українських видань. Завідує друкарнею позіреалій Куліша в усіх справах Данило Камелєцький. Тут друкується перше видання «Народних сповідань» Матіка Вовчка, «Кобзарь» 1860 р., багата

«метеликів», славний російський сатиричний журнал «Іскра» тощо. Керівники цієї друкарні, все свої люди, інколи нелегально набирали тексти всупереч цензурним заборонам. Так трапилося з «Бобзарем» Т. Шевченка 1860 року: у деяких примірниках тут вмонтували рядки, заборонені цензурою.

В роках 1856—57 Куліш друкує в Петербурзі свої відомі «Записки ю Южной Руси», року 1857 — роман «Чорна Рада» українською мовою, року 1860 — збірник «Хата», з творами Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, Г. Барвінок, Я. Щоголева та ін., року 1861 — граматку для шкіл, року 1862 — свій поетичний збірник «Джвітки».

У Петербурзі ж розквітла слава Марка Вовчка, яка своїми «Народними оповіданнями» відкрила, безперечно, новий етап в історії української прози. Року 1857 в друкарні Куліша, його коштом і з його передмовою, друкується перший том її творів, виданий року 1859 російською мовою з передмовою і за редакцією Тургенєва, найбільшого тоді письменника Росії; року 1861 — друге видання (Н. Тіблена) цього ж тому, року 1862 коштом Лобка — другий том і року 1865 — третій (у виданні Яковleva).

Року 1861 почав виходити в Петербурзі перший український щомісячний журнал «Основа» (фактично він друкувався двома мовами — українською та російською). «Основа» була здійсненням давньої мрії українців мати свій журнал. Ще року 1858 Куліш подавав прохання про видання щомісячного журналу «Хата», але йому було відмовлено. Рішуче підтримував ідею видання українського журналу Шевченко, прекрасно розуміючи величезну культурно-політичну вагу такого органу. В. Білозерський зного боку подав заяву про видання з 1860 року журналу «Основа» але журнал дозволено тільки 20. II. 1860 р. і він почав виходити з наступного 1861 року. Редактором «Основи» був В. Білозерський — досить невдалий кандидат для такої кідповідальної справи; активну участь у журналі брав Куліш (і Шевченко до лютого 1861 року), а також Костомаров. Поруч із старими працівниками, колишніми членами Кирило-Мефодіївського братства, в «Основі» виступала фаланга нових, молодих працівників — В. Антонович, Тадей Рильський, Н. Житецький, П. Чубинський, Всев. Коховський, М. Вовчок, Л. Глібов, С. Руданський, Ол. Стороженко, Вас. Гуглинський та багато інших. «Основу» частково фінансували багаті поміщики, головним чином Н. І. Катенін, приятель Костомарова, що дав на цю справу 8.000 карбованців. «Основа» була своєрідним блоком українських поміщиків і буржуазії (голос буржуазії ззвучить там надзвичайно виразно), з одного боку і української демократичної інтелігенції — з другого. В процесі загострення класової боротьби та диференціації українського суспільства блок цей розірвався і «Основа» мусила впасти, що й трапилося з кінцем року 1862.

15 листопада 1862 року Білозерський подав заяву до Петербурзького Цензурного Комітету з проханням дозволити йому поробити зміни в програмі «Основи», замість місячника зробити її двотижневиком формату газети «День», виділивши більші статті і матеріал для народного читання в окремі додатки, а також знизити передплату з 10 крб. 50 коп. до 7 крб. на рік.

Була вже набрана об'ява про вихід «Основи» в 1863 році у зміненому вигляді. Ще 25.III. 1863 Куліш писав Коцькому з України у Вологду — мабуть про ці проектовані додатки: «Про «Основу» чували ми, що вийде трьома книжками незабаром би то, а потім ще три збірнички, та й годі. На що вже ті збірнички випустить, то я й не зміркую. Себто процент за довге подання, чи що? Горе та й тільки з нашим козацтвом». Але міністр народної освіти Головній заборонив це, і «Основа» остаточно вмерла. Українська періодика аж до революції 1905 року могла входити тільки в Західній Україні.

«Мета нашого видання, — писала редакція «Основи» в спеціальному проспекті, — всебічне і безстороннє дослідження України, усвідомлення її погреб, критичний погляд на себе в минулому й сучасному, суспільна користь. Загальнолюдська освіта, у застосуванні до місцевих умов краю, буде керівною ідеєю редакції. Більш за все ми боїмося віддалення від загального зв'язку з людством, а тим більше з життям сусідніх народів. Для нашого розвитку шкідливіше за все була б замкненість у самих своїх елементах, які тільки тоді дістануть усю свою цінність, коли природно зіткнутіся з моральними началами інших народностей».

«Основа» поставила й у великий мірі розв'язала багато надзвичайно важливих проблем для дальнього розвитку українського культурного життя.

Костомаров у своїх статтях дає гостру відсіч польським шовіністам, що вважали українців частиною польського народу і різко відмежовували поляків, разом з українцями, від «московитян», яким вони відмовляли навіть у належності до слов'янства. Думки Костомарова, вважаємо, досить корисно нагадати, що подібна концепція твердо засіла в головах і сучасних польських націоналістів:

«Час, брати поляки, час залишити ваші старі пісні, час усвідомити повну, цілковиту відсутність тепер усіх праць польської народності на наш український край; час поводитися з нами, як з народом, рівним собі, поважати наше прагнення до самостійного і незалежного розвитку наших народних сил, а не вважати нас масою, яка не має... лі осібності, ні визначального характеру, тільки для того її придатного, щоб привести за сирій матеріал для польської національності; час шукати з нами не колишнього — зотлілого від давності, зовнішнього, — а й того внутрішнього, духовного, морального, основного на справедливості зв'язку, який один може бути запорукою взаємних пранель до всіх благ освіченості і до успіхів на шляху розумового й речевого добробуту.

За нашим спільним переконанням, міжнародні суперечки з поляками тепер повинні припинитися і не відновлюватися ніколи» («Правда полякам о Русі», «Основа», 1861, книга X, стор. 111 — 112).

«Основа» вперше широко поставила питання про національно-культурну єдність українців, розрваних штучними державними кордонами між двома державами — Росією та Австро-Угорщиною. Журнал знайомить з побутом, фольклором, літературним рухом, соціальними стосунками українського народу

по той бік Збруча, обороняє його від націоналістичних зазіхань польської шляхти і пропагує думку про спільність української національної культури. Треба відзначити, що цю думку у «Основі» цілком підтримувала російська революційна демократія в особі Чернишевського.

«Основа» також науково обґрунтувала осібність української мови та української літератури, своєрідність героїчної історії українського народу, що в кривавій боротьбі з татарами і польськими загарбниками прийшов до Переяславської угоди 1654 року, потребу освіти народу його рідною мовою і т. ін.

Загальний характер «Основи» — просвітительський. Її політична позиція не виступає виразно і досить далека від революційних методів боротьби; проте журнал систематично боровся з кріпацтвом та його рештками на Україні, він старанно потував риси капіталістичного розвитку на Україні. Прогресивне значення історійської «Основи» в історії українського руху, не зважаючи на всі її дефекти, безсумнівне, і припинення її українці зустріли величезним сумом.

В реакційних органах преси («Русский Вестник» Бактова та ін.) і урядових колах вже на початку 60-х рр. відчули політичний зміст українського демократичного руху, що безпосередньо поривався до селянства. Звідси йдуть обвинувачення в сепаратизмі. Автор записки, що була подана міністру внутрішніх справ Валуєву і спричинила — разом з іншими факторами, розуміється, до видання відомого реакційного циркуляру 1863 року, писав:

«В предприятии создать особую малорусскую литературу и ввести в народные школы Южного края преподавание на малорусском наречии энричивают живое участие такие малорусские патриоты, которые не ограничиваются мыслью создать свою особую литературу, но простирают виды и на политическую отдельность Малой России от общего отечества».

18-го липня 1863 року був виданий відомий циркуляр міністра Валуєва, який обмежив права українського слова: Валуєв давав ліквідації цензури, «чтобы к печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы, пропуском же книг на малорусском языке как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановиться». Це Валуєв саме й кинув відому фразу, посплаючись на «большинство малороссиян», що «никакого особенного малорусского языка не было, нет и быть не может».

І «антракт з історії українофільства» кажучи словами Драгоманова, настав, правда, на дуже короткий час.

Проте й після видання цього наказу в Петербурзі друкуються такі капітальні видання, як корпус українських приказок — М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864), згодом славнозвісні «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западный Край» (почали виходити з 1877 року заходами П. Чубинського) та інші видання.

В наступних десятиліттях провід в українському русі остаточно переходить до Києва і Львова. Проте роль Петербурга і в ті роки сильно відчувається.

Треба згадати, що серед російських народників доби їх політичної активності (70-ті роки) і доби їх ідейного розкладу (80-ті рр.) помітна українська група, і її вдало зафіксував Степанік-Кравчинський у своєму романі «Андрей Кожухов» з його «київсько-петербурзьким» клоритом. Невщадково Андрій Желябов пише свого відомого листа М. Драгоманову, і українці, разом з російськими революціонерами, гинуть у відважній боротьбі з царизмом. Ця тема випадає з плану нашого огляду, хоч матеріалів до неї, особливо в писаниях Мих. Драгоманова, в мемуарах окремих народників-українців, нарешті в архівних документах, дуже багато. Ці матеріали, розуміється, сточуються переважно України – Києва, Одеси, Харкова, але революційний Петербург тих часів не був просто реєстратором фактів і подій, що відбувалися на Україні, а й політичним їх керівником.

Поруч з цим активно-політичним рухом відбувається велика просвітительська робота, що має також, певний політичний еквівалент. Трохи послабили цензурні тенета, і вже в першій половині 70-х років друкується значна кількість популярної літератури для українського народу з різних галузей знання, при чому деяка частина цієї літератури друкується в Петербурзі. Варварський наказ Олександра II від 18/30 травня 1876 року знову позякій час майже припинив цю роботу, поставивши українське слово і його пратівників фактично майже поза законом на досить довгий час.

В так званій «Оді Юзефовичу» в свій час гірко коментувалось:

Безвинно изгнан Драгоманов
И Малороссии сыны,
Сыны народа, хлопоманы
Разогнаны, поражены.
Науки, общество разбито,
Газета скромная закрыта
И в век прогресса и свободы,
О стыд, отечества сыны,
У соплеменного народа
Язык и песнь запрещены.

І їх у петербурзьких журналах і газетах («Вестник Европы», «Русская Старина», «Русское богатство», «С.-Петербургские ведомости») після видання цього наказу знову дебатуються питання про українське слово, про українську літературу, про українську школу, театр і т. іш. Керівну роль у цій полеміці відіграють Микола Костваров і Михайло Драгоманов, які виступають з низкою статей на ці теми, відповідаючи різним Де-Пулє, Катковим та іншим авторам, переважно з московських реакційних видань.

Костомаров ці свої висловлювання почав ще з 1843 року, коли він вмістив велику критичну статтю про українську літературу в Харківському збірнику «Молодик». Продовжував він цю полеміку, як ми бачили, в «Оспові», підкреслюючи здатність українського слова до ширшого культурного розвитку. Костомаров виступав і згодом проти обвинувачення «українофілів» у політичних замірах порушити цілість держави і в зв'язках їх з поляками. Славний український історик продовжував викривати загарбницькі забаганки польської шляхти, яка Західу Україну, а також Правобережжя вважала за польські області:

«Що всі галицькі русини бачать у поляках своїх недоброзичливців, які гальмують всіма можливими засобами хід розвитку української мови і літератури в краї — про це павряд чи варто у нас говорити...»

Болі Куліш видає у Львові свою відому полонофільську книжку «Крашанка русинам і полякам на великдень 1882 року», то проти нього в Петербурзі «дідуся» Давид Мордовцев друкує відповідь «За крашанку — писанка П. О. Кулішеві» (1882) і Костомаров у журналі «Вестник Европы» (1882, кн. 8, ст. 729 і далі) різко плямує антинаціональну позицію Куліша. Проте, в умовах репресій проти української літератури, особливо після наказів 1863 і 1876 рр., Костомаров поволі звужував обмежував права української літератури і в своїх майже передсмертних статтях «Українофильство» («Вестник Европы», 1881), «Задачи українофильства» (1882) закликав українських письменників писати переважно популярні книжечки й підручники для освіти народу. Українська література, на думку Костомарова цього періоду, може культивувати тільки селянську тематику і мусить уникати перекладів з світових поетів і творення нових, так званих «кованих» слів, бо кожна інтелігентна людина користується блізькою російською мовою і не потребує своєї української на цьому етапі свого інтелектуального розвитку (Костомаров висміює такі «вигадані» слова, як байдужість, пітьма, безлюдний, задуманість, мрія і т. ін.). У 80-х рр., таким чином, Костомаров зайняв ті ж позиції обмеженого, аполітичного українофильства з його мріями про літературу «для домашнього обихода», що їх у 60-х рр. висунула московська слов'янофільська газета «День» і з якими сам Костомаров тоді завзято воював.

Цю еволюцію поглядів Костомарова, який деякий час був одним з ідеологічних керівників українського руху, нелегко пояснити, але треба мати на увазі, що нова позиція Костомарова пояснювалася до деякої міри й тактичними міркуваннями, на що інколи натякав і сам автор. Припинити постати українського історика до кінця його життя залишилась ненависною, щопадіменше — підозрілою для реакційних кіл тодішнього суспільства.

Статті Костомарова були скеровані проти урядових заборон українського слова; можна думати, що вони мали практичне значення: вже з початку 80-х рр. були трохи послаблені репресії проти української літератури. Але теоретичною своєю стороною вони не могли задовільнити молоду українську інтелігенцію тих часів, яка не могла визнавати будь-яких обмежень для українського слова. З Костомаровим полемізують Житецький, Науменко, Ст-

рицький та інші в київських газетах «Труд» і «Заря», в газеті «Одесский Вестник» і в приватних листах. Так Михайло Старицький писав до Петербурга Д. Мордовцеву 20.III — 1882 року:

«...Сама думка Костомарова невірна: раз тільки зоставити мову українську для самих нижчих потреб безграмотного люду (бо грамотний уже сягатиме собі на певну — культурну мову) і тішти себе тим, що всі грамотні ми не поробляється, то краще зовсім занедбати ту мову. Кажете, що наша інтелігенція одірвалась од народу; якщо так, то перша і найважніша повинність її злитися з народом, стати в голові його, а для цього перша засоба — зажити його мову, увести її з шалою у сім'ю; мені здається, що українофіли і є єдна частина інтелігенції, яка хоче засунути ту прірву, що лягла між народом і нами, і стати на послуги народові, з'єднавшися з ним і думкою і словом».

Поруч з Костомаровим у петербурзьких виданнях почав виступати в оборону українського слова і молодий Михайло Драгоманов, доцент Київського університету на кафедрі всесвітньої історії, відомий згодом український учений, критик і публіцист. Погляди Драгоманова розвивались зовсім іншими шляхами, ніж погляди Костомарова, хоч у 70-х рр. ці погляди на деякі культурні проблеми не так уже далеко розбігались. Драгоманов друкує свої праці переважно в журналі «Вестник Европы», що його року 1871 він вважав кращим російським журналом. Року 1872 він друкує тут першу свою велику публіцистичну статтю — «Восточная политика Германии и обрусение». а потім і чимало інших, не менш цікавих і важливих: «Новокельтское и провансальское движение во Франции», «Русские в Галиции», «Литературное движение в Галиции», «Народные наречия и местный элемент в преподавании», «Очерки новейшей литературы на малорусском наречии» (до статтю вирізала цензура з «Вестника Европы» і вона була опублікована мало не через тридцять років у «Літературно-Науковому Вістникові») та ін. Драгоманов, крім свого прізвища, підписувався псевдонімами — М. Толмачов, М. Петрик, Українофіл та ін., особливо після еміграції за кордон року 1876, коли ім'я його було заборонено в друкові в Росії. У статті «Восточная политика Германии и обрусение» Драгоманов з величезною ерудицією вченого і запалом талановитого публіциста викриває імперіалістичну, загарбницьку політику німців, які після перемоги над Францією року 1870 вважали себе першою в світі і «непереможною» нацією. Драгоманов цитує десятки німецьких публіцистів, які вимагали для Німеччини «на перший час» території від гирла Рейну до гирла Дунаю на тій підставі, що там колись блукали німецькі розбіщацькі орди (про те, що ці орди з східних місцевостей цієї території, з слов'янських земель, були вигнані, — німецькі публіцисти, розуміється, мовчали). Звичайно, до цієї Германії мали потрапити в першу чергу слов'яни: поляки, чехи, словаки, українці, білоруси, яких лито не завиділи німці. «Германізація Європи» — це програма майбутнього для прусської політики», — підсумовує свої спостереження пад німецькою політикою того часу Драгоманов. — «І цю програму, власне кажучи, — пише він далі, — Прусія давно уже проводить на практиці», вона хоче стати «світовою монархією», при

чому шлях до цього тільки один — війна, війна і війна! Засіб зробити війну нечастою повинен бути і є — війна!» — цитує Драгоманов одного автора.

Коли перечитуєш зараз ці матеріали, старанно відкриті молодим Драгомановим, розумієш, що гітлери, гебельси, розенберги та інші фалангістські бандити черпали свої людовечавиці і божевільні ідеї про панування самозахопного німця пад поваленою і розгромленою Європою.

У цих же статтях Драгоманов, оновіщаючи себе прихильником слов'янського єднання, викриває і польські плани на землі, заселені українським народом — на Правобережжя, на Західну Україну. Він гордістю пише:

«За пас у цьому краї природа, земля і повітря, за час народний характер, що його зберегла ця природа серед потрясінь, подій яким наєряд чи сазнав на собі інший народ у Європі. — потрясінь від половців, татар, турків, поляків, угорців і власних помилок і нерозвинутості, наперекір яким народ, навряд чи маючи й 25 років спокійних, раз-у-раз бігаючи від Карпат до Дона і назад, — зберіг мову, звичаї, прағнення від Мономаха до Хмельницького, від Хмельницького до Гонти, від Гонти до цього часу».

Драгоманов на сторінках петербурзьких журналів (згодом він писав в «Отечественных Записках» і «Русском Богатстве» — порівняти дуже цікаву статтю «Еще об украинофильстве» за 1882 р., кн. 2) виступав величим ентузіастом російської передової літератури і ще однією радив братам-галичанам скласти своє вузесеньке й ехоластичне австро-рутенство.

Відомо, яке колосальне значення для розвитку українського руху на Західній Україні мала ця пропаганда Драгомановим справжньої і органічної дружби двох великих народів і двох братніх культур. Не повторюючи вже відомих матеріалів, я покликуюся на неопублікований факт. Року 1887 одна з прихильників і однодумців Драгоманова в Галичині пише Д. Мордовцеву в Петербург довгого листа з проханням надіслати до Львова і Відня якомога більше передової російської журналістики і художньої літератури.

«Річ проста — молодіж взяла під вплив і за допомогою д. Михайла Драгоманова до студіювання російської літератури, і та не лише не зробила з неї «об'єднителів», але противо — ще багато прихильників об'єднительної партії перевела в поступово-народний табор, показавши їм, що як небо від землі, так різняться ідеї передової російської літератури від обскурантизму галицьких «росіян»...

Благотворний вплив її відбивався ще більше на нашій молодежі віденській, котра через російську бібліотеку свого товариства «Січ» (зложену за старанням д. М. Драгоманова) стоять завсіди щодо образовання попереду прочої нашої молодежі...

Уважаймо ж на тое і маймо падію, що під границі держав, ні «укази» не вічні!»

Автор просить Мордовцева надіслати їм твори російських «класичних» авторів, почавши від Жуковського, Пушкіна і Лермонтова аж до найновіших,

особенно письма Бєлінського, Добролюбова і Пісарєва, не говорячи вже про Достоєвськім, Гончарові, Некрасові, Помяловськім, Щедрині, Пісемськім та Решетнікові». З журналів віць хоче передплатити: «Вестник Европы» і «Северный Вестник» і просить дати адреси тих російських «писателів, прихильних українському ділу, до котрих можна би уратувати». Цей документ, зв'язаний також з Петербургом, якпайкараще доводить, який великий вплив спровадили статті Драгоманова, друковані в західно-українській (в газеті «Друг», наприклад, та у львівській «Правді») і в петербурзькій пресі для змінення дружби двох народів.

Дуже характерною фігурою серед українців у Петербурзі 80-х рр. був згаданий уже Данило Мордовцев (Мордовець), автор «Гайдамаччини» і «Політических діяний русского народа», разом з тим співробітник реакційного «Нового времени» і одночасно автор багатьох історичних романів («Сагайдачний», «Палій, вжикреитель Правобережної України» та ін.), українофіл — заступник в українських справах перед різними високими особами, з якими він як штатський генерал був знайомий. Мордовцев ще з Саратова був давній приятель Костомарова.

«Популярний літератор, що зміг зберегти лагоді особисті зносини з самими різноманітними, навіть протилежними по напряму, літературним і громадськими гуртками, — згадує П. Стебницький, — він був дуже корисний скрізь, де треба було здобути в адміністрації якийсь дозвіл чи шіддержати чиесь прохання, чи просто допомогти комусь у нуді: Мордовець охоче ходив і їздив, куди треба було, одягав фрак і фегалії, щоб іти до предсідателя цензурного комітету просити за якусь рукопись або до канцелярії градоначальника брати дозвіл на шевченківський вечір» («Україна», 1907, № 9).

Мордовцев мав деякі знайомства в офіційних колах російської бюрократичної системи, і ці знайомства він використовував для послаблення цензурних скорішнів щодо окремих українських видань. До цього звертались тодішні письменники різними проханнями, і він намагався допомогти в окремих конкретних випадках. В архіві його збереглася сила частково неопублікованих листів від багатьох письменників 80—90-х рр. — Старицького, Грінченка, Кониського, Ксюбинського, Стешенка та ін. В 90-х рр. він пішов на рішучий крок. З спеціальними листами, в яких були скарги на неможливі цензурні утихи, до Мордовцева звернулись українські письменники — В. Леонтович, М. Кодюбинський, І. Нечуй-Левицький, І. Тобілевич (Карпенко-Карий), М. Лисенко, Б. Грінченко, А. Кримський, Д. Яворницький, Г. Коваленко, М. Загірня. Мордовцев склав доповідну записку до Начальника Головного Управління в справах друку кп. Шаховського з такими більш ніж скромними вимогами щодо української літератури:

«Усунути штучно нав'язане літературно-просвітительському рухові політичне забарвлення, бо для переслідування лебажаних урядові ілей є у цього багато способів;

поставити українську літературу в одинакові цензурні умови з загально-російською; довіз закордонних видань українською мовою поставити теж під загальні умови;

усунути спеціальну заборону, яка лежить на релігійно-моральній літературі; взагалі — позбавити її тільки нешкідливе, але просто корисне і необхідне в інтересах державної сили явище від виняткового стану, подібного якому не мають ні одна народність, ні одна мова, ні одна література в імперії».

Українське життя навіть і в присмерку 80 рр. бурхливо рвалося вшир, і ніякі бюрократичні громи його вже спинити не могли. Український фольклор — особливо після петербурзького семитомника Чубинського — твердо входить у російську науку і всесвітньовідомий літературознавець, професор петербурзького університету, друг Драгоманова Олександр Веселовський цитує в своїх працях українське слово нарівні з усіма іншими мовами.

Ще року 1865 відомий російський учений акад. О. М. Піпін в своїй «Істории славянских литератур» дав перший огляд історії нової української літератури (2-ге видання, значно поширене, 1879 — 1881, в 2-х томах); року 1891 він випускає монументальну «Історию русской этнографии», де окремий том (III) присвячує українському фольклорові, з великою прихильністю аналізуючи багату культуру нашого народу. Піпін не раз виступав з прихильними статтями про українську мову і літературу, хоч його погляди викликали часткові запереченні. Досліди з українознавства друкуються в таких офіційних органах як «Ізвестия Отд. русского языка и словесности Российской Академии-Наук» і «Журнал Министерства Народного Просвещения» (особливо в кінці XIX і на початку ХХ ст.), не кажучи вже про загальнополітичні, більш-менш прогресивні журнали. В журналі «Исторический Бестник» почав року 1880 друкувати свої «Очерки истории украинской литературы, XIX ст.». київський професор М. І. Петров; книга ця вийшла окремим виданням у Києві року 1884. Монографії Костомарова з української історії збуджують інтерес до минулого України (велику роль відіграє журнал «Киевская Старина», що виходить у Києві з 1882 року).

Українська тема переможно входить у різпі галузі мистецтва. Року 1881 іспіанський художник Ілля Рєпін, з Чугуєва родом, пише свою відому картину на українські теми «Вечоринці», малює портрет Шевченка, року 1891 закінчує свою знамениту картину «Запорожці». Рєпін пильно вівчає історичні-етнографічні особливості українського народу. Українців він «дуже полюбив за їхню ласкавість і звучні пісні, — згадує він у своїх мемуарах «Далекое — близкое» (1937, стор. 181), — яких вони прекрасно і влад співали на наших вечорах після академічного вечірнього класу... Симпатизуючи українцям, скоро я здобув собі кіпредю з відлогою і ходив у ній, часто червоніючи від пильної уваги петербурзької публіки».

Бурхливо зростає в Петербурзі українська музика. Після українських композицій М. Глінки артист Петербурзького Маріїнського театру Семен Артемовський-Гулак, великий і щирій приятель Шевченка, року 1863 закінчує свою класичну оперу «Запорожець за Дунаєм». І незабаром ми бачимо в Петербурзі (1874-75 рр.) Миколу Лисенка, який згодом робиться славетним українським композитором. Тут він відвідує в консерваторії клас оркестровки у Римського-Корсакова, видає збірник веснянок і пише оперу «Різдвяна ніч».

Широко відомі геніальні опери на українські теми Чайковського і Римського-Борсакова.

11 листопада 1886 р. в залі Кононова на Мойці вперше виступила в Петербурзі українська трупа під керівництвом М. Л. Крошицького з п'есою «Дай сердю волю — заведе в неволю». Трупу прикрашали корифеї української сцени — М. К. Заньковецька, Г. П. Затиркевич, П. К. Саксаганський, М. К. Садовський. Вистави української трупи мали незрівнянний успіх і високо піднесли громадський потенціал українського слова. Театр ставав громадською трибunoю і рвав тенета урядових заборон. Усі петербурзькі газети пишуть захоплені статті про українських акторів, і навіть редактор «Нового Времені» Суворін друкує в своїй газеті ряд дуже прихильних статей, що потім (1907) склали цілу книгу, де Марію Заньковецьку ставить вище всесвітньовідомих Елеснорп Дузе і Сари Бернар.

«Слава трупи в Петербурзі росла з кожним днем. Квитки на вистави продавали на тиждень раніше, і вся вулиця Мойка, що вела до театральної каси... була запруженa людом всіх рангів, і проїзд по ній пропинявся. Вельможне панство, яке раніше бувало тільки в імператорських театрах, залишило їх і лавою ринуло до Конопівської залы подивитися на трупу з Назарета. А їй сиділа ж ця публіка в театрі тактично, немов уся зала була габита мерцями, а не живими істотами» (М. К. Садовський, «Мої театральні згадки», 1930, ст. 19). Прекрасно приймав Петербург і трупу М. П. Старицького з її підкресленим етнографізмом.

Отже, як бачимо, в 70 і 80 рр. Петербург відіграє чималу роль у розвитку української культури, головним чином — як політичний центр, як центр російської культури і науки, нарешті, як місце показу досягнень української культури.

5

Великої ваги знову набуває Петербург в історії української культури в ХХ ст., особливо після буржуазно-демократичної революції 1905 року. Буйний ріст пролетарського руху в Росії на чолі з партією більшовиків, під керівництвом Леніна і Сталіна передвищав повне національне визволення для всіх народів, в тому числі й для українського. У петербурзьких марксистських журналах друкуються переклади творів молодих українських письменників і дається правдива інформація про українську літературу. Так, у журналі «Жизнь», де містив свої статті і В. І. Ленін, друкуються твори Ів. Франка, М. Коцюбинського, Вас. Стефаніка, Л. Мартовича, Ів. Стешенка, а також Лесі Українки, яка виступає з глибокими критичними статтями («Малоруські писателі в Буковине», наприклад).

Українська література стає постійним об'єктом вивчення петербурзьких журналів, енциклопедій (варто відзначити відомий огляд «Южнорусская литература» Ів. Франка в «Энциклопедическом словаре» Брокгауза, т. 81, 1904), окремих видань. Вища наукова інституція Росії — Академія Наук — напередодні революції 1905 р. підносить питання про скасування заборон на україн-

ське друковане слово в спеціальній, добре обґрунтованій «записці», що її склали славні російські академіки Є. Ф. Корш та О. О. Шахматов.

Багатим джерелом для вивчення української культури зробились петербурзькі архіви.

По різних архівах, а також по рукописних сховищах Петербурга скучились багатющі матеріали, що їх починають вивчати дослідники і розкривати на їх основі правдиву історію розвитку передової української думки. Досить сказати, що без петербурзьких архівних фондів не можна розкрити історію Кирило-Мефодіївського братства, заслання Т. Шевченка, громадських угрупувань 50—60 рр. тощо. Петербурзькі архіви висвітлили нам як слід літературно-громадську діяльність Шевченка, Марка Вовчка, Куліша, авторів «Основи», а також і багатьох інших українських письменників.

У Петербурзі зростає видавнича продукція української популярної книги. Там зачовується силами петербурзьких українців (П. Стебницький, Д. Мордовець, А. Маркевич та ін.) року 1898 — «Благотворительное общество для издания общеполезных и дешевых книг», що видає багато ціною загально-освітньої літератури українською мовою, між іншим — і перший п'язипій «Кобзарь». Воно проіснувало до 1917 року, коли відішла всяка в ньому потреба.

Революція 1905 року різко змінила становище українського слова: вона знесла ганебні царські закони, що ставили українську літературу якієві виняткові умови. У Петербурзі входять українські журнали різних політичних напрямів. Року 1906 друкується «Украинский Вестник» щотижневий журнал російською мовою (вийшло 14 номерів). В журналі погодились брати участь видатні представники української та російської інтелігенції: професори Вовк, Гревс, М. Грушевський, Кареев, М. Ковалевський, А. Кримський, Луцицький, Багалій, Овсяніко-Куліковський, Томашівський, акад. Шахматов та ін.

Року 1914 — 1916 видавництво «Жизнь и знание» видає в Петербурзі надзвичайно важливі видання, що давало російському читачеві багаті наукові відомості про Україну: де «Украинский народ в его прошлом и настоящем» з цінними статтями великого російського лінгвіста О.Л. Шахматова та українських вчених Фед. Вовка, Ол. Русова, М. Грушевського та ін. (заплановано було 4, але через війну вийшло два томи).

Проте, ще раніше кадетські органи преси (журнал «Русская мысль» і газета «Речь») в статтях П. Струве і його прихильників оголосили хрестовий похід проти української мови та літератури, ведучи далі лінію Екаткова. Проти цієї контрреволюційної позиції рішуче виступають В. І. Ленін («Кадеты об украинском вопросе» та інші статті) і О. М. Горький. Більшовицькі органи «Звезда» і «Правда» друкують цінні статті в оборону національних прав українського народу та його літератури, а також критичні студії про українських письменників. Великі класики марксизму, Ленін і Сталін, пишуть свої історичні праці теорії національного питання («Критичні замітки про національне питання» Леніна і «Марксизм і національне питання» Сталіна, 1913).

З ініціативи О. М. Горького, щирого друга великого українського письменника Михайла Коцюбинського, ставиться і вдієспішується питання про організований переклад на російську мову творів українських художників слова. Так виходить збірка творів Мих. Коцюбинського, що зустрічає дуже прихильні відгуки багатьох органів російської преси. Друкуються оповідання і романы в різних збірниках, головним чином у збірниках «Знапе» що ними керував Горький. Огляди української літератури і статті українських письменників подаються в петербурзьких видавнях.

Року 1907, як уже було згадано вище, виходить у Петербурзі перший новий «Кобзар» під редакцією В. Доманицького, і ця пібі суто літературна подія стає справжнім святом. Х весь тираж цього видання (10 000 прим.), що його поширювали за передплатою (1 крб. 50 коп.), дуже швидко розійшовся. Вже за рік вийшло друге видання (25 000 прим., з них 16 000 ціною в 60 коп.) Але незабаром цензура урізала текст геніального українського поета, і тільки Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 року остаточно знесла всі перешкоди до видання великої книги.

Слід зазначити, що тоді серед української студентської молоді точилася боротьба за організацію по університетах на Україні кафедр української історії, мови та літератури. Частково ця елементарна вимога передового українського суспільства здійснилася; в Кіеві, Харкові, Одесі якийсь час читали ці курси професори Лобода, Перетц, Сумцов, Багалій та ін. Читались ці курси і в Петербурзі — в університеті і на жіночих Бестужевських курсах, де вчителювалося багато української молоді.

Ми відзначили тільки ті факти української культурної діяльності в Петербурзі, що набули, так би мовити, матеріальних форм. Але над українською культурою висіли аж до Великої Жовтневої революції 1917 р. численні цензурні заборони. Вона не могла розвиватися навіть так, як розвивалася культура російська, що теж терпіла багато заборон і перешкод з боку царизму.

Старий Петербург відіграв велику роль в історії української культури; ми можемо сказати про цього разом з Володимиром Сосюрою:

З тобою ми в Європу прорубали
вікно, за висловом безсмертного співця.
Твої фортеці, вежі і квартали,
твої проспекти, стрункі без кінця —
все рідне нам... У дні ж ці громолунні
Шевченка крок і снів в тобі — як день...
Жовтневих бур твої мости чугунні
великі свідки бойових натхнень.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

I

Ще з кінця XVI ст. посилюються культурні і політичні відносини між Москвою та Україною, яка палала тоді в огні козацьких повстань проти шляхетської Польщі, будуючи одночасно міцну споруду своєї національної культури.

Коли друкар Федоров мусив тікати від боярських переслідувань з Москви, то він знайшов притулок на Україні, у Львові й Острозі, де й провадив далі свою працю. Українське віршування, що виникло в кінці XVI ст., вже на початку XVII ст. справляє виразний вплив на тодішніх російських поетів — кн. С. Шаховського, кн. Ів. Хворостініна, а також на невідомого автора «Летописної книги» 1626 року. Багато українських учених ченців, вихованих у відомій Києво-Могилянській колегії, у XVII ст. переходило на культурно-релігійну роботу до Москви, особливо після 1654 року, коли Богдан Хмельницький, здійснюючи бажання українського народу, об'єднав його сили з силами великого російського народу. Єпіфаній Славинецький, Дмитрій Ростовський (Тупталенко), Степан Яворський, нарешті вже за Петра I — Феофан Прокопович — ось українці різного значення, різних поглядів, але високої культури, що помітний слід залишили в літературному житті Московської Русі. І хоч Симеон Полоцький (Петровський), основоположник російської ліричної поезії і автор знаменитої «Комедии притчи о блудном сине», був, мабуть, білорус, та хіба не відчувається в його поглядах

стильових прийомах впливу Київської Академії, де він учився? Багато рядових ченців, учителів, співаків ішли працювати на Московську Русь.

Року 1755 засновано Московський університет, зв'язаний з славним ім'ям Ломоносова, який теж, до речі, навчався якийсь час у Київській Академії. Московський університет — справжнє огнище культури протягом усього свого історичного шляху. Це університет, який бачив у своїх стінах Радищева, Жуковського, Грибоєдова, Герцена, Огарьова, Бєлінського, Лермонтова, Тургенєва, Гончарова та багатьох інших славних представників російської літератури. Українська молодь уже з середини XVIII ст. тягнеться до цього огнища — Прокопович-Антонський, Богданович, Херасков (родом з Переяслава, молдаванин походженням), Гнєдіч, Максимович, Бодянський, Микола Стороженко.

З заснуванням Петербурга, українську молодь Москва приваблює вже менше ніж величне «Петра творенье». новий політичний і культурний центр

могутньої держави. Українці в Москві у XIX — ХХ ст. становлять окремі розрізнені групки, а тому громадська й культурна робота їх у Москві позбавлена тієї сили й організованості, що характерні для роботи петербурзьких українців.

Проте ряд галузей української літератури і науки беруть свій початок саме в Москві: українська критика, українська проза, почали український фольклор.

Року 1827 магістр ботаніки Московського університету і згодом славний український історик, фольклорист, критик Михайло Максимович видає в Москві свої «Малороссийские песни». Цей збірник — подія величезної ваги, це — чисте джерело народної поезії, що ним захоплювались Нушкін і Гоголь, Шевченко і Куліш, що сприяв народності в українській і російській літературах. У передмові Максимович па весь голос говорить про існування українського народу, про його славне минуле, про його велику культурно-фольклорну спадщину.

Національний характер українців, «благороджений і піднесений Богданом Хмельницьким», блискуче виявився в чудових українських піснях і думах — така думка цієї романтичної духом своїм передмови. Максимович свідомо в епіграфі пітчує Котляревського:

Так вічной пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись.

З цього ж 1827 року, Максимович починає працювати над складанням першого українського словника — за порадою, хоч де й дивно, відомого консерватора, якийсь час міністра народної освіти, Шишкова. Максимович незабаром переїжджає до Києва, де стає на чолі молодого Київського університету, але часто відвідує Москву і в 50-х рр. живе тут довший час. Чимало пізніших своїх видань Максимович також друкує в Москві, — третій том збірника «Киевлянин» на 1850 рік (перші два вийшли в Києві) і продовження його — збірник «Українець». Тут же (з 1854 р.) розгортається і поетична діяльність Максимовича — поета й перекладача «Слова о полку Ігоревім» та псалмів.

Того ж року 1827, що й «Малороссийские песни» Максимовича, виходять у Москві книга Івана Кулжинського під заголовком «Малороссийская деревня». Кулжинський — один з пінзинських учителів Гоголя, автор багатьох прозових (художніх і описових) творів на українські історичні та побутові теми, з них деякі були написані українською мовою. Його діяльність характерна для цієї доби, коли в російському суспільстві зростає інтерес до України і коли чимало талановитої української молоді виступає в російській літературі з віршовими і прозовими творами, присвяченими Україні. Серед численних творів Кулжинського, ідейно досить консервативного автора, згодом і ворога української літератури, виділяється кур'озна повість «Малороссийская деревня». Тут в ідилічних топах описується природа України, а також побут і поезія українського селянина, який усю зиму нібито «сидить на печке з трубкою в зубах», споживає «благодухаючий борщ», і «баранину з картоплею». а ввечері, якщо він парубок, іде на вечорниці — в цей «сельський

малороссийский клуб», танцює гопака і співає «прекрасные малороссийские песни».

Трохи в іншому плані має нам Україну Вадим Пасек, приятель і синяк Герцена, в двідувач Івана Котляревського в Полтаві, в своїй описовій і також романтичній праці «Нутевые записки» (М. 1834). Тут, в розділах «Україна» і «Малороссия», Пасек співає дифірамби українській природі, дає пари: історії України, огляд народного побуту — на основі українського фольклору. Разом з тим Пасек викриває і сваволю багатих дідичів XVIII ст., їх жорстокість щодо безправного селянства на прикладі японійка Х. І весь цей досить різноманітний зміст книги проініято романтичною любов'ю до України, яка і в Пасека не позбавлена своєї екзотики:

«Україна, як багато мрій збуджує одне ім'я твоє! Як сильно прикована хуша до твоєї бурхливої мінливої долі, до твоїх безмовних могил і нерозгаданих статуй! Як легко переносять мене спомини до твого минулого життя, до твоїх воївничих орд і роздолля самої природи! Передо мною твої поля, застелені зеленими килимами, оживлені іграми нагульних табунів».

Чималий інтерес становить книга українського історика-аматора й приятеля Шевченкового Мик. Маркевича, що під заголовком «Украинские мелодии» вийшла в Москві року 1831. У своєму чималиму «Предисловии» Маркевич, як і Куліжинський, характеризує в піднесеному тої природу України, історію її народу, його повір'я, пісні, мову. Й він вирішив «зібрати перекази: звичаї, обряди, історичні події, повір'я і красу видів України в невеличких уривчастих піснях, пристосовуючи кожну з них до мелодій українських пісень». «Мелодії» Маркевича, що, власне, нагадують балади за фольклорні теми, були широко відомі серед російських (і українських) письменників і спричинились до появлі багатьох інших віршів такого ж типу в московських і петербурзьких журналах.

Року 1834 харківський письменник, автор комедії «Приезжий из столицы» і декількох російських оповідань та українських «Шапачок», Григорій Квітка в Москві друкує першу частину своїх «Малороссийских новостей» (року 1837 там же виходить друга частина), під псевдонімом Основ'яненка, можливо — за технічною допомогою Бодяпського. «Малороссийские новости» становлять щілу подію в історії української літератури — це бліскучий початок української прози. В кінці першої частини Квітка тодішнім звичаєм курйозно напереджує читачів:

«Годі ж для першої книжки, буду лагодити другу. Не знаю, чи вгожу і сію, коли що не так, не лайте; а за помилки вибачайте, бо їх тут усіх, деяких потроху, є й багатенько. Не при мені печатаю, і я не був у друкарні, та й про Москву не знаю, як у неї і двері відчиняються».

Безпосереднім наслідувачем Квітки (і Гоголя, розуміється) виступає чинський Хома Купрієнко (мовою чернігівець, мабуть, — студент Московського університету), що року 1840 видає в Москві українською мовою свої «Малороссийские новости и рассказы». Ці оповідання засновані на фольклорному матеріалі і наслідують стиль романтичних оповідань раннього Гоголя. Квітка-

Основ'яненка та деяких інших письменників. З передмови ми довідуємося, за яких складних обставин пробивало собі шлях українське слово:

«— Шо се ти робиш? — спитав у мене мій пристол, як увійшов до мене в хату.

— Пишу дещо, — сказав я йому, — , хочу напечатати.

— Тю на тебе. Чи не сказився ти? — гукнув на мене він і засміявся:
— Глянь, що видумав. Да тебе затюкають за се так, що ти й міста не знайдеш».

Справді, критики неспрятливо поставились до повістей Купрієнка, фантастика яких здавалася вже застарілою в добу реалізму, і він, можливо через це причинив видання другої частини повістей, не зважаючи на свої чаміри. В усікому разі Купрієнко — другий після Квітки-Основ'яненка український прозаїк тих часів.

Отже, саме в Москві почала оформлятись українська проза. Очевидно, цензурні й поліграфічно-організаційні умови Москви дозволяли здійснити ці досить складні видання. Коли стадати наші попередні зауваження, що чимало українських творів тих часів так і не побачили світу через неналагодженість друку (і між ними, наприклад, дуже цінна повість М. Костомарова «Сорок літ», 1840), то можна оцінити всю вагу цих і подібних видань, видрукованих у Москві. Треба підкреслити, що в московських журналах першої половини XIX ст. друкувались українські твори, але невеличкого розміру — ліричні поезії, поеми. «Московський Телеграф» Н. Полевого вмістив, між іншим, кілька «Українських мелодій» Миколи Маркевича, при чому редакція зазначила, що тематика і жанр цих романтичних поем Маркевича цілком нові для російської літератури. «Вестник Европы» професора Московського університету Каченовського друкує українські твори Гулака-Артемовського і Боровикозького; газета «Молва» і журнал «Телескоп» відомого професора Надеждіна — українські твори Бодянського та інших авторів, наприклад, сонет «До Гетьманщиз»:

Я гриму, співатиму я пісні
Про рідний край, про прадідів моїх:
Як билися хоробрі і гинули на Десні,
Хай домовини їх розкриє дужий стих.

Я гриму, співатиму я пісні
Про мілій край, про дівок, молодиць:
І гарні як вони, у мене будуть мислі,
І світлив буде стих, як карих світ очиць.

Колись був вік, козацький вік і славний,
Гетьманщина тоді від ланцюга втекла
Од ляхів злих до Московщини гарной,

До брата мов од нелюба сестра;
І пісня ся тобі, коханий мій Гетьмане,
Добродію ти наш, великий пан Богдане!

Після Максимовича працював у Москві другий славний український вчений, професор Московського університету по кафедрі слов'янських мов, Осип Бодянський. Бодянський мало не перший з учених Росії науково поставив проблему вивчення культур слов'янських народів, він палко вітав національне відродження слов'яни, особливо тих, що перебували під німецьким пануванням (чехи, словаки), і підніс демократичну ідею слов'янського єднання. Бодянський був у близьких особистих стосунках з такими діячами чеського національного відродження, як Шафарик, Ганка, Коллар. Праці Бодянського, наприклад, «О народній поезії славянських племен» М. 1837, безперечно сприяли слов'янським симпатіям молодого Шевченка, який познайомився Бодянським уже року 1843.

Бодянський, будучи секретарем московського «Общества истории и древностей русских» (з 1845 року), відав у «Чтениях», журналі цього наукового осередку, силу різних документів і матеріалів з історії України та її фольклору, наприклад відому «Історию Руссов», цей талановитий історичний трактат автономістичного козакофільського дворянства, «Літопис Самовіття», збірник західно-українських пісень Якова Головацького та багато інших. Куліш знайомиться з Бодянським року 1846 і в надзвичайно цікавих листах до нього розгортає широку теорію розквіту української літератури і української науки, головним чином історичної. Куліш уже 24 грудня 1846 року з Києва, де він перебував в оточенні членів Кирплю-Мефодіївського братства, повідомляє О. І. Кошельова: «Писати до мене на ім'я Бодянського в Москву, а він мене скрізь розшукає і перешле». Бодянський був активним діячем і широю людиною, він, мовляв Драгоманов, «не переставав бути громадським чоловіком з козацьким серцем». Він дуже любив українські народні пісні і в своїй книзі «О народній поезії славянських племен» пише, що вони «вище інших і своєю музикою, мелодією, голосами, мовою, у високій мірі поетичною і музичною (яку, щодо цього, порівняти можна тільки із стародавніми — з грецькою, з новими — з італійською), віршуванням, що містить у собі і розмір, і тоніку, і риму, напрочуд вільним і разом з тим гармонійним, різноманітним і багатим своєю численністю і різноманітністю і т. д. Тому ми не думаємо, що якийнебудь інший народ, не виключаючи навіть і решти слов'ян, міг бути таким піснелюбним, пісенним, як Південні Руси (українці, малоросіяни)...».

Він друкує українські вірші в московській газеті «Молва» 1833 року, де за рік появляються знамениті «Литературные мечтания» Бєлінського; в «Ученых записках Московского университета» 1834 року Бодянський пише розгорнуту критичну статтю на повісті Квітки, з якої ми починаємо історію української літературної критики; в році 1835 видає в Москві свої «Наські українські казки». Бодянський мужньо підтримує Шевченка під час його заслання, він «благоговів» перед його віршами. 18-го березня 1858 року, перебуваючи в Москві, Шевченко при першій же нагоді відвідує Бодянського: «Наговорилися досхочу про слов'ян взагалі і про земляків особливо», — зазначає він у своєму «Журналі».

Чимале місце займає Москва в біографії Тараса Шевченка. Року 1843, будучи проїздом у Москві, познайомився він з Бодянським. Того ж року він придбав собі в Москві ще одного вірного друга в особі знаменитого артиста, колишнього кріпака Михайла Щепкіна. Щепкінові присвятив Шевченко свої відомі вірші 1844 року «Пустка» («Заворожи мені, волхве») і поему «Неофіти» (1857), до нього звертається з далекого заслання із зворушливою поезією «Мені здається — я не знаю», йому пише дружці й ширі листи. Коли Щепкін, переборюючи свою старість і нехтуючи політичною небезпекою, приїжджає 24 грудня 1857 року до Нижнього Новгорода, щоб зустрітись з українським поетом, Шевченко записує в своєму «Журналі»:

«І чим я заплачу тобі, мій єдиний друже? Чим я заплачу тобі за це щастя, за ці радісні, солодкі слізини? Любов'ю? Але я люблю тебе давно, та й хто, знаючи тебе, не любить? Чим?» І, повертаючись року 1858 через Москву до Петербурга, Шевченко заїжджає до Щепкіна, живе у цього, як у рідного. З пим він оглядає Москву, особливо «оригінально прекрасний» Кремль.

Під час цього короткого перебування в Москві Шевченко відвідує інших своїх земляків (крім Бодянського і Щепкіна) — в першу чергу Максимовича. 25 березня Максимович запросив Шевченка на обід, про який так розповідає присутній там Г. П. Галаган: «Наш поет сильно змінився, постарів; над його широким лобом поширилась лісина, густа борода з сивиною при його глибокому погляді надає йому вигляду одного з мудрих наших лідів-полковників, до яких часто приходять за порадою. Обідали у Максимовича: Кошельов з дружиною, два Аксакових, Хомяков, Погодін, Шевирьов, Бартонев, бабуя Єлагіна і дідусь Щепкін. За шампанським Максимович прочитав дуже милі вірші на честь Шевченка, в яких сказав, на скільки його недоставало для України... Дідусь Щепкін ридма рідав — він щирій малоросіянин. Після обіду Шевченко дуже гарно співав з Максимовичевою дружиною. А москалі слухали хороше, бо все хороший народ». Шевченко в своєму «Журналі» також передає цей факт, але з легкою іронією щодо Погодіна й Шевирьова, прихильників реакційної теорії «офіційної народності».

Не раз відвідував Шевченко С. Т. Аксакова, автора «Семейной хроники», великого прихильника українського поета. І Шевченко ставився до нього з зворушливою любов'ю. Аксаков з увагою, не зважаючи на свою хворобу, стежив за розвитком української літератури, — йому пише свої налзвичайно цікаві листи Куліш; у відомій садибі Аксакових під Москвою — Абрамцево — Куліш працює над біографією і виданням творів Гоголя. З С. Т. Аксаковим вважає за свій обов'язок року 1859 познайомитись Марія Маркович (Марко Вовчок).

Як відомо, у 40—60-х рр. Москва стає осередком слов'янофільського руху різних гатунків, на чолі якого стояли брати Аксакови (Костянтин та Іван), Хомяков, Кошельов. Деякі слов'янофи знаходили в своїх слов'янських симпатіях місце — правда, досить обмежене — і для української літератури. Ю. Самарін, один з таких передових слов'янофілів, писав у своїх щоденниках записках 1850 року, оцінюючи «Повесть об українському народе» Куліша:

«Хай же народ український розвиває свою духовну самобутність у всій народній оригінальності її прагнень, хай установи, для нього створені, пристосовуються все більше до місцевих його потреб».

Певну увагу приділяли українській мові й літературі навіть відомі письменники, професори Московського університету Погодін і Шевченко. Року 1843 починає Куліш своє листування з М. Погодіним (редактором журналу «Москвитянин»), з яким його єднають спільні інтереси до історії, року 1846 — з Ол. Кошельовим, потім з С. Т. Аксаковим і його синами, Константіном та Іваном. Через книжкову крамницю журналу «Москвитянин» Куліш поширює свої київські видання — роман «Михайл Чарнишев» і поему «Україна», що вийшли року 1843: так з 400 примірників тиражу «України» 50 біддано до Москви, а з тиражу «Михайл Чарнишев» Куліш року 1843 пересилає сюди 50 примірників, року 1844 — 369, тобто останні з неопублікованих примірників (за відомостями з листів Куліша до Погодіна).

Року 1857 в слов'янському московському журналі «Русская Беседа» (де найближчу організаційну участь брав і Михайл Максимович) друкується російською мовою історичний роман Куліша «Чорна Рада», який потім виходить у Москві окремим виданням.

В цей же час у Москві виходить ряд окремих видань іншого типу, з яких згадаємо «Рассказы из народного русского быта» Марка Вовчка (1859), куріозний своєю штучною мовою і правописом збірник віршів і пісень Миколи Гатцука «Вжилок рідного поля» (1857) і трохи старомодну книгу Миколи Закревського — «Старосвітський бандурист» (1861) з фольклорними і лексикографічними матеріалами. Теоретично, правда, Закревський поділяє позицію «Дня»: «нарече малороссийское..., будучи отпечатком быта простолюдинов, твердо для ушей изысканных, часто бесцеремонно (!) и есть достояние только низшего сословия людей...» — каже він у передмові. Року 1868 виходить відома двотомова монографія того ж Закревського — «Описание Елева», цілій внесок в історію нашого рідного міста.

Московські українці відгукнулись і на просвітительський рух української демократичної інтелігенції, яка реально ставила проблему освіти українського народу рідною мовою: тут друкується «Українська граматка» Іллі Деркача (1861), а також «Українська абетка» Миколи Гатцука (1863) — слов'янським шрифтом, з цікавими історично- побутовими ілюстраціями до окремих літер.

Треба зазначити, що в 50-х рр. у Москві цензура була ліберальніша, аніж на Україні, і навіть (інколи), ніж у Петербурзі. Такий от ліберальний московський цензор Н. Крузе дозволив до друку «Записки о Южной Руси» П. Куліша і «Народні оповідання» Марка Вовчка, що фактично друкувалися в Петербурзі. Зрозуміло, що, прагнучи «легалізуватись» у художній літературі, Куліш спеціально хотів пропустити свою «Чорну Раду» російською мовою в Москві. Там були багаті поліграфічні можливості навіть для дуже складних видань. Там, нарешті, були сприятливі кола, які допомагали українцям у їх виданнях.

Саме в цю епоху (50—60 рр.) в Москві, як і в Петербурзі, яскраво виявилась ідейна близькість передової української та російської інтелігенції на базі спільної боротьби з царизмом. Ось кілька прикладів. У травні року 1862 П. Заічневський пише в Москві 'свою відому революційну відозву «Молодая Россия», що набула відразу ж великої популярності. У гуртку Заічневського, крім грека Перикла Аргіропуло, найближчу участь брали й українці — Леонід Ященко, студент Київського, а потім Московського університету, співробітник «Основи» і автор «Граматки», і Михайло Дараган. У «Молодої Росії» висуто гасло «zmіни сучасного деспотичного правління у республікансько-федеративний союз областей». При арешті у Л. Ященка знайшли твори Феєрбаха, Бюхнера, Герцена, а також ненадруковані революційні твори Шевченка, які Ященко літографував у Москві та поширював.

Року 1860 в Чернігові заснувався український підпільний гурток землем'я Андрющенка і лікаря-писемника Степана Носа; з досить інтересної документації цього впливового гуртка видно, що Андрющенко весь час підтримував зв'язки з московською організацією «Земля і воля»; при трусі в нього знайдено статті російських революційних демократів, зокрема Чернишевського і Герцена, а також твори Шевченка.

Дуже цікава постать Івана Гавриловича Прижова, відомого нечаєвця, що народився під Москвою і вчився в Московському університеті. Під впливом Бодянського він виявив глибокий інтерес до України та її культури. Достоєвський у романі «Бесы» підкреслив цей український колорит Прижова, надавши йому в своєму, до деякої міри портретному, романі прізвище Толкаченка. Прижов пише статтю «Малороссия в истории ее литературы», яку перекладає року 1867 українською мовою львівська «Правда» і про яку складає рецензію Драгоманов. 6 квітня 1868 року Прижов писав Краєвському, редакторові ліберальної газети «Голос»:

«Я закінчив перший розділ історії української літератури і мови, і далі писати не буду. Цей розділ дуже **сухий** для легкого читання і разом з тим дуже **живий**, бо вперше розповідає докладно про долю **українського народу** в зв'язку з **його мовою від XI до кінця XVIII століття...** Помістивши її... на сторінках «Голоса», ви **матимете собі повагу всього освіченого російського суспільства**; але зате Катков і К° — знову віддадуть вас і мене на прокляття...»

Прижов зібрав багато інших матеріалів з історії України та її фольклору, зокрема до теми «Київ» (шідкр. автора. **О. Д.**).

Відозву «Молодая Россия» використав Батков (разом з іншими аргументами), щоб з 1863 року розпочати в своїй пресі пізку погромних статей проти передової української інтелігенції, що й він кинув обвинувачення в сепаратизмі. Костомарову, який висутиув ідею всенародного фонду для видання шкільних українських книжок і популярної літератури для народу, Батков кинув блузірську фразу: «Лучше бросить эти деньги... Бог с ними! Они жгутся!».

Циркуляр Валуєва порушив нормальній розвиток української літератури, українські осередки в Москві на довгі роки припинили своє існування.

1868 року в Москві Олекса Гатцук починає видавати свій «Крестный Календар», і при цьому ілюстровану щотижневу газету, що так і набула скороченої назви «Газета Гатцука» (1875 — 1890). Ця «Газета Гатцука» — перша спроба видання в Росії масової, дешевої ілюстрованої газети. Гатцук проте містив у своєму «Календарі» й у «Газеті» і статті на українські теми. В «Календарі» найближчу участь брав Буліш, що, живучи в 70-х рр. у Петербурзі, виконував технічні доручення Гатцука і вів з ним жваве, іноді дуже цікаве листування, на жаль, досі неопубліковане. В цих виданнях друкувалися статті про Шевченка, Стороженка, Костомарова, Лазаревського та інших українських діячів, найчастіше анонімні, а інколи підписані й відомим ім'ям, як наприклад, статті професорів Московського університету Миколи Стороженка (про Шевченка і Щепкіна) і Федора Корша (про український театр). В друкарні Гатцука видруковано третій том «Істории воссоздания Руси» П. Куліша (1877).

Року 1874 московський журнал «Грамотей» видає книгу В. П. Маслова про Шевченка — першу біографію великого поета; книга Маслова, учителя-народника і великого прихильника Шевченкової поезії, який користувався ще усною традицією, і досі не втратила свого інтересу.

Це раз Москва радо зустрічала українських акторів. Коли року 1883 українським театральним колективам заборонено було давати вистави майже по всій Україні (заборона тривала 10 років), вони знаходили собі притулок у Росії, зокрема Москва гостинно вітала в себе українських акторів — у складі труп М. П. Старицького й М. Л. Кропивницького — ще до революції 1905 року. Найчастіше українські вистави відбувались у театрах «Акваріум», «Ермітаж» та ін. Українські артисти користувались великою популярністю, особливо — Заньковецька; її геніальна гра викликала овації всіх без винятку глядачів, що мали щастя бувати на виставах талановитого українського колективу. Про це докладно розповідають — Карпенко-Карий в листах до приятелів, Кропивницький і Саксаганський у своїх театральних спомінах.

Року 1887 московська театральна громадськість, палко вітаючи українських акторів, відзначала народний реалізм української сцени, що був новим словом і для російського театру тих часів:

Да, сказал театр ваш много
Правды истинной, прямой,
И открытая дорога
К школе новой, (молодой).
Он вселил в нас убежденье,
Показал нам ясно он,
Что искусство — отраженье
Ярких жизненных сторон...

З Москви ж пролунало й слово захисту українського театру від переслідувань царського уряду. Так року 1897 у Москві зібрався Перший всеросій-

ський з'їзд сценічних діячів, де з доповідями про становище українського театру виступили Мих. Старицький, М. Заньковецька, П. Саксаганський, Ілля Шраг. Представники українського театру, висловлюючи настрої українського народу, рішуче протестували проти тих загальних і спеціальних репресій щодо українського театру, які практикував царський уряд. У спеціальній доповіді (її іринічільну частину склав Карпенко-Карий, що ясно видно з власноручної його чернетки, а прочитав доповідь Саксаганський) констатувалось:

«Перекладати з іноземних мов для української сцени — забороняється; писати з історичного минулого, такого багатого темами і цікавого для слухача — забороняється. Слова: «запорожець», «козак», «рідний край» — жупел для цензури, і раз п'єса хоч трохи порядно скомпонована, але має ці слова, то краще не посылати її в цензуру — все одно не дозволять. Тому всі українські п'єси мають темою одноманітне кохання, зовсім не цікаве для народу, і прикрашуються таццями й співами... А тим часом український театр на Півдні пустив глибоко коріння; він має свою публіку, маса любить його».

З'їзд цілком підтримав ці заяви великих українських акторів.

З Москви ж М. Заньковецька, Броцвінський і Карпенко-Карий — у різні часи — відвідали Л. Толстого, і Лев Миколайович дуже прихильно оцінив їх роботу, розпитував про українські п'єси, зокрема пікавився класичною п'єсою Карпенка-Карого «Хазяїн».

Ми вже згадували про роль української студентської молоді в Москві. Її активність виявилась, між іншим, і в щорічному вшануванні пам'яті великого Шевченка, до революції 1905 року — нелегальному. Після революції це щорічне вшанування було публічним, з доповідями і концертовою частиною, силами музично-драматичного гуртка «Кобзар» і за участю таких видатних артистів як Іван Алчевський, Н. Нежданова, тепер Народна артистка СРСР, та ін. Особливо гучно відбулось Шевченківські свята року 1911, коли перелякала царська влада заборонила публічне святкування в Києві. Тоді московські українці, разом з передовою російською інтелігенцією (акад. Корш та інші), організували святкування Шевченкових роковин, яке набуло всеросійського значення. Відома письменниця Любов Яновська виступила делегаткою від Києва. На святі виголошувалися доповіді й промови, усі московські газети відгукнулися на цю подію прихильними статтями, а матеріали (доповіді акад. Ф. Корша, гр. Де-ла-Барта, проф. А. Кримського, Ол. Новицького) і хроніка були віддані року 1912 в формі спеціального «Сборника, посвященого пам'яті Тараса Григорьевича Шевченко» двома мовами — українською і російською. Великий інтерес викликала організована під час ювілею виставка Шевченкових творів, переважно малюскіх. Слід підкреслити, що свято 1911 року було демонстрацією дружби українського, російського та інших слов'янських народів. Українці м. Києва надіслали таку телеграму до Москви:

«Ображені у наших почуттях, ми глибоко зворушенні тою братерською увагою, котру інтелігенція великоруська у лиці своїх кращих представників виявила нашому пезабутньому поету, нашій національності. Честь і шана

тим, хто бачить щастя свого рідного краю у братерськомуєднанні народів по шляху рівності і волі».

Дуже шире вітання одержав Комітет по впорядкуванню Шевченківських свят від Товариства слов'янської культури в Москві, зокрема від польської і чеської секцій цього товариства. Поляки тоді писали:

«Польська секція при Товаристві слов'янської культури в Москві... нрагне зазначити, що Україна, як пайпоетичіший край у слов'янській родині, давала натхнення також корифеям і реформаторам польської поезії, завдяки яким краса, сила і мисль генія Тараса Шевченка для нас, поляків, може, найзрозуміліші і найближчі.

Ми віримо, що нинішнє свято, як світове визнання генія Шевченка, одночасно є визнання за українським народом належного йому місця не тільки в слов'янській, але і в загальнолюдській культурі».

Найвидатніші працівники українського мистецтва не раз і в цей час відвідували Москву, і передова російська інтелігенція раз-у-раз високо оцінювала досягнення української музики, мальарства, хорового мистецтва. Так, велике враження справила свого часу в Москві капела бандуристів, що відвідала Москву. В Москві розгорталась творчість українського композитора Ів. Сеппі, там постійно виступали українські хори з численної студентської молоді Москви (Давидовського та ін.)

Революція 1905 року зняла, нарешті, з українського слова всі спеціальні заборони, хоч на ділі царська цензура і ставила всілякі перешкоди розвиткові української культури. Появилась українська преса вперше на Наддніпрянщині. Зрозуміло, що провідна преса виникла в Києві, цьому природному політичному й культурному центрі України (крім Львова, безперечно). Але чимало видань виходило й по інших містах України, крім того в Петербурзі і в Москві. В Москві працювались журнали «Україна», «Хата» і «Зоря», але фактично виходила року 1906 тільки «Зоря». «Зоря» — перший у Росії український ілюстрований щотижневий журнал, де, між іншим, почав друкуватися «Практический курс для изучения малорусского языка» А. Ю. Кримского, тоді московського професора. Журнал був прикрашений репродукціями картин на українські теми відомих художників — Васильківського, Рєпіна, Пимоненка, Маковського та ін. «Зоря» з різних причин проіснувала недовго, але сама по собі була дуже цікава.

Року 1912 засновується в Москві журнал російською мовою «Украинская Жизнь», який завданням своїм мав ознайомлення російського суспільства і російської преси з культурою українського народу в її минулому і сучасному. Очолювала журнал українська буржуазна інтелігенція. Проте за 5 років свого існування журнал дав чимало цікавого матеріалу — мемуарів (Ол. Русова, Б. Познанського, Б. Кістяківського та ін.), критичних статей, інформацій з різних галузей українського мистецтва і тогочасного культурного життя по обидва боки Збруча. Між іншим, на тему про українську культуру тут подають свої думки О. М. Горький — «О русской интелигенции и национальных вопросах», А. В. Лупачарський — «О национализме вообще и укра-

ніском движении в частности», акад. Ф. Є. Корш — «К спору об українській культуре» — про шовіністичні виступи кадета Струве та багато інших.

Взагалі під час першої світової війни Москва стає місцем друкування чималої кількості українських книжок і періодичних видань. Серед них здаємо, наприклад, журнал «Промінь» (1916 — 1917), а також два томи «Українського Наукового Зборника» з цінними статтями.

Московський університет раз-у-раз високо тримав прапор науки і не схиляв його перед реакційними вимогами царизму. Ми можемо вказати немало видатних російських учених, — професорів Московського університету, що сприяли сприятливо ставились до української літератури або науково розробляли окремі її галузі — Ф. Буслаєв, М. Тіхонравов, Грановський, Ф. Корш гр. Де-ла-Барт та ін. Деякі з них відомі своїми приятельськими зв'язками з українськими письменниками (проф. С. В. Єшевський — Марко Вовчок, проф. О. В. Станкевич — Марко Вовчок і Шевченко). Особливо хотілося б відзначити висококультурну постаті акаадеміка Ф. Є. Корша, відомого лінгвіста, який дав кілька цінних статей про Шевченка, про походження української народності, і не раз палко обороняв українське слово від зазіхань реакції. В московському етнографічному журналі «Этнографическое обозрение» друкується чимало українських фольклорних матеріалів і статей російських та українських учених.

Щодо української науки в Москві, то традиції перших українських учених Максимовича і Бодянського продовжували такі видатні наукові сили, як професор Московського університету по кафедрі західно-європейської літератури Микола Стороженко (його студії з українознавства ввійшли до книги «Из области литературы», 1902), мистецтвознавець Олексій Новицький, автор книги «Шевченко як маляр» (М. 1914), а також відомий історик Запоріжжя Дмитро Яворницький, в минулому — доцент Московського університету. Велике значення для вивчення української літератури, економіки та історії України мали й мають московські архіви і рукописні фонди, а також московські бібліотеки — як і ленінградські, розуміється. Тут працювали історики Бодянський, Максимович, Костомаров, Куліш, Грушевський, Харлампович і багато інших, зокрема сучасних нам працівників. Багато цінного знаходить у Москві й український літературознавець.

Отже, велику і почесну роль відіграла дореволюційна передова Москва в історії розвитку українського культурного процесу. З пошаною ставились передові українські діячі до тієї Москви, яку репрезентували кращі люди Росії. Гучно пролунав голос великого російського письменника Горького за захист української культури в московському журналі, і цей голос був голосом братнього російського народу, який тим самим різко протестував проти антинародної політики царського уряду і панівних класів буржуазно-комішицької Росії.

Хай же пя скромна сторінка боротьби і конструктивної роботи української інтелігенції в дореволюційній Москві покаже нам труднощі перейденого шляху і радість від наслідків, досягнутих у Жовтневій революції:

Серце народів, мозок землі,
Всім вона рідна, хто вільний і смілий.
Вражі об неї щербляться шаблі,
В порох напасники падають злі,
Чорні під нею розсиплються сили.

Там ми, братове, збирались не раз
В дружній розмові і в дружньому ділі.
Там обіймав Україну Кавказ,
Там наших співів гранився алмаз,
Там наші думи росли буйнокрилі.

(М. Рильський, «Москва»).

elib.npu.org

Редактор І. Сенченко.

Художник М. Васильєв.

**А. Дорошкевич — Українська культура
в двох столицях Росії.
(На українському языке).**

БФ 00142. Зам. 1492. 2¹,₂ ..рук. арк. В одному друк. арк. 48.000 зн. Підписано
до зручку 16/II 1945 р. Тираж 10.000.

Друкарня в-ва ЦК КП(о)У „Радянська Україна“. Київ, Прозорізька, 59.

elib.nplu.org

elib.nplu.org

elib.nplu.org